

Сусрет цара Душана и Григорија Паламе на Атосу

Резиме. Сусрет и разговор цара Душана са Светим Григоријом Паламом на Светој Гори Атонској одавно је препознат у савременој византологији. О њему се углавном говорило са агиолошког аспекта тј. величања монашке смирености и мудрости Светога Григорија или, пак, као интересантна анегдота из живота највећег српског владара. У раду доносимо допуњен и исправљен превод њиховог разговора, те могућности његовог вишесложног тумачења као историјског извора.

Кључне речи: цар Душан, Григорије Палама, Света Гора, Јован VI Кантакузин, Јован V Палеолог, патријарх Филотеј, Калист, исихасти, зилоти, црквена политика.

Од свих православних владара византијског комонвелта једино је Стефан Душан са породицом боравио на Светој Гори. Заједно са царицом Јеленом и краљем Урошем провео је на Атосу пуних осам месеци – од августа 1347. до априла 1348. године (Živojinović, 119-126). Разлози овако дугог царевог боравка на Светој Гори и његова одвојеност од непосредног вођења државних послова не наводе се у историјским изворима. Како обично бива, недореченост историјских података оставила је простор истраживачима за различите претпоставке. Тако су неки историчари (Мошин, 197; Soulis, 137-138) покушали да „оправдају“ Душаново дуго бављење на Атосу његовим политичким циљевима у правцу јачања већ формално добрих односа са светогорском монашком заједницом, тј. настојања да у потпуности задобије подршку Светогораца за своју црквено-политичку опцију јачањем утицаја српских монаха на Атосу. Аргументи за овакву претпоставку црпљени су из сачуваних светогорских повеља изданих од самог Душана пре и за време његовог боравка на Атосу (Соловјев-Мошин, 2, 168). Међутим, евидентно је да се одговор на постављено питање не налази међу до сада обрађеним историјским изворима. Такође, чини се да је у сагледавању Душанове посете Светој Гори исувише велики значај дат његовим политичким амбицијама. Наиме, све указује да као главни разлог за царев дуги боравак на Светој Гори не треба тражити у његовим политичким амбицијама већ у чињеници постојања „опште и светске“ (Φιλοθέου Κοκκίνου, 303) епидемије куге – познате и као „црна смрт“ (Јиречек, 1952, 226), која се појавила у пространим азијским степима и ширила се системом караванских путева. Баш у време Душановог боравка на Атосу она је пустошила практично целу Европу. О величини страха ове епидемије сведочи и податак да су грађани Цариграда били скоро десетковани (Острогорски 1969,

* Православни богословски факултет Светог Василија Острошког Универзитета у Источном Сарајеву, Фоча; sajlovicm@ikomline.net

489). Изоловано и затворено за спољни свет Атонско полуострво представљало је идеално место за склањање од „црне смрти“. У времену нередовних прилика византијског друштва – борбе између Јована Кантакузина и владарске куће Палеолога око престола, велике привредне и економске кризе, тензија и побуна услед друштвене раслојености између великих аристократских породица и већинског сиромашног становништва, црквене подељености на присталице исихаста и антиисихаста – Душаново дуго задржавање на Атосу, тј његово одсуствовање као једног од главних актера друштвено-политичких збивања у Византији, оправдив је једино опасностима које је са собом носила куга. Такође, преседан присуства царице Јелене на Светој Гори односно њено кршење светогорске забране уласка особама женског пола на Атонско полуострво, може се правдати само опасношћу од „црне смрти“, а не уступком Светогораца Душану због његових великих прилога светогорским манастирима или пак због његовог притиска на њих. У сваком случају треба напоменути да царица Јелена није нити прва нити последња жена која је нарушила светогорски аватон. Такође, треба рећи да питање монашког аватона не спада у ред догматског учења или канонског права, већ у област монашког права. Дакле, реч је о једном монашком дисциплинарном пропису који је установљен ради заштите монашког живота од спољног света и као такав он се не ставља изнад човековог живота. Светогорци су сами умели да „наруше“ аватон и да отворе границе своје монашке државе за све људе у одређеним критичним историјским моментима. Такав случај је био 1854. године за време устанка против Турака када је велики део халкидонског становништва – мушкараца, жена и деце, потражило прибежиште од турске одмазде на Светој Гори (Сајловић, 230-231). Интересантна је забелешка једног српског писара касније епохе о питању кршења светогорског аватона од стране царице Јелене. У жељи да оправда Јеленин случај он каже како је царица тобож дошла „не јавно но некако премудро и покривено“ (Стојановић, н° 4939). Међутим, ма како да се царица Јелена држало повучено и скромно за време свог боравака у монашкој држави, ова врста светогорског преседана и уступка њој сигурно није учињена ради њене побожности. Јеленин дуги боравак на Атосу, а тиме и цара Душана, није оправдив њеном жељом за светогорским ходочашћем. Светогорци су на ову врсту уступка били, и јесу, спремни само у ситуацијама када се доведе у питање људски живот.

Као наследник власти византијског василевса на просторима северне Грчке, Душан је убрзо по освајању Сера (25. септембар 1345) и Халкидике формално-правно уредио своје односе и са Светогорцима издајући (14. новембар 1345) *Ойшију хрисовуљу краља Сѣефана Душана свим свѣтојорским манастирима* (А. Соловјев – В. Мошин, 28-35). Сходно слову *Ойшије хрисовуље*, Светогорци су и под Душановом влашћу задржали сва своја аутономна права: духовно су остали под старатељством Васељенског патријарха, на богослужењу су прво помињали име ромејског цара па потом Душаново као господара Свете Горе. У званичној кореспонденцији Светогорци су се обраћали Душану као свом политичком владару, а у црквеном поретку, по њиховом изричитом захтеву, остали су под духовним старатељством Васељенског патријарха. Оваквим поретком ствари њихове

вековне монашке слободе и привилегије нису ничим биле угрожене. Напротив, заштита светогорске монашке аутономије и загарантованих пореских олакшица били су само ојачани и увећани у Душаново време. Прилози, поседе, привилегије и порески уступци које је Стефан Душан дао светогорским манастирима били су заиста огромни (Кораћ, 119-121) те отуда и не чуди мишљење, скоро опште место, да је Душан све то радио смишљено ради своје политичке користи (Sulis, 137-138). Током своје десетогодишње управе Светом Гором он се засигурно уписао у највеће приложнике Свете Горе у њеној хиљадугодишњој историји.

За време боравка на Атонском полуострву приметна је Душанова стална активност. У аренгама својих хрисовуља, издатих у току боравка на Атосу, цар Стефан истиче да је одувек желео да посети Свету Гору и поклони се њеним светињама и монасима. Такође, из српских аренги сазнајемо да је цар прво стигао у Хиландар. У српском манастиру је највероватније боравио и из њега кретао у обилазак других светогорских манастира (Živojinović, 120-122). У децембру 1347. боравио је у Лаври и вероватно у Есфигмену, у јануару 1348. године у манастиру Светог Пантелејмона. Посетио је Кареју, Зограф и Ватопед вероватно после свог повратка у Хиландар (Кораћ, 119). Према једном светогорском предању јашући на коњу цар Стефан се попео и на сам врх Атоса, где је поставио и знак који се потом чувао у Хиландару (Σμυρνάκης, 492-493). Манастирима које је обилазио издавао је нове хрисовуље. Тада је постао ктитор Есфигмена, али и манастира Велика лавра. Царица Јелена је у току боравка у Кареји обновила и постала други ктитор келије Светог Саве. Цар је тада сигурно разговарао и са Протатом (Živojinović, 124-125). Судећи према поменику Протата, у који је убележен не само као владајући цар већ и као ктитор, том приликом је и ту даровао многе поклоне. Тада су протатски старци вероватно и одлучили да келију Плака поклоне Хиландару (Кораћ, 119). Обилазећи Свету Гору цар Душан је имао прилику да разговара са многим светогорским званичницима и духовницима. Сачувани су подаци о његовим дугим разговорима са угледним српским старцем Арсенијем. На старчеву препоруку Душанов духовни отац (башта) постаје монах Исаија, духовно чадо старца Арсенија (Трифунковић, 72).

Међу свим разговорима које је цар Душан водио са светогорским оцима несумњиво да његова „размена мишљења“ са великим Оцем и Учитељом исихазма Григоријом Паламом заузима посебно место. О сусрету и разговору цара Душана са Григоријем Паламом сазнајемо из енкомииона Светом Григорију који је саставио његов млађи пријатељ и ученик Филотеј Кокинос, потоњи патријарх Цариградски (1354-1355; 1364-1376). У подпоглављима (VII, 4-7) *Житија* која претходе опису разговора цара Душана и Григорија Паламе, житијеписац патријарх Филотеј описује превирање међу солунским свештенством због одлуке зилотске власти града Солуна да се Григорије не прихвати као новоизабрани архиепископ, тј. да му се не дозволи устоличење већ да се прогна из града. Према опису ових догађаја, Григорије је стигао у Солун почетком септембра 1347. године, а убрзо је и прогнан (Φιλοθέου Κοκκίνου, 290-295). Као изгнаник Григорије се упућује ка Светој Гори Атонској. Како је већ био телесно ослабио, а путовао је

највероватније пешке, стигао је тамо „*касно и њосле мноџо дана*“. Светогорски оци га топло прихватише и пожелеше га задржати код себе (Φιλοθέου Κοκκίνου, 295). Даље следи текст¹ описа Душановог и Григоријевог разговора.

Али и Стефан архонт Трибала [sc. Срба] тада беше дошао на Атос (јер онај проклети грађански рат међу Ромејима постави и њега за цара не малог дела државе Ромеја). Овај, дакле, понашао се као господар тада дошавши и на Гору, те када је заподенуо разговор са великим архијерејем, а што је одавно желео на основу оног што је чуо, прво га је замолио и на све могуће начине покушавао да га привуче на своју страну и да га придобије за своју власт. Шта му све није рекао, и шта све није обећавао не би ли постигао жељени циљ! Како му ништа није пошло за руком, прибегао је другом решењу наметнувши му да као његов изасланик пође у Константинов град царевима. Међутим, очито да је ово изасластво била маска за његове прикривене намере, а не права истина. У ствари није желео, пошто је тек недавно стекао новоустановљену и још несигурну власт над земљом Ромеја, да се овај велики човек тамо задржава који би, као ватрени присталица царства Ромеја, врло лако могао да запали код своје сабраће ватру расположења према онима [sc. царевима у Цариграду] јер је био изузетно утицајан и на делима и на речима.

А ни ово не би требало прескочити. Овај архонт Трибала, који је, као што сам већ рекао, сва једра разпео и свој говорничкој вештини прибегао не би ли великог човека придобио за себе, ономе што је рекао додао је и ово – да га Ромеји срамотно прогањају не дозвољавајући му да преузме Цркву која му је припала, а он да ће му, кад се одазове његовом позиву и његовим наговорима, и градове и цркве и области радо поклонити. Затим му је набројао уз ово и гомилу других обећања – годишњих прихода и блага којим би располагао. А божји човјек одговори му много тога вредног и да се исприча и да се запише, те на крају додаде још и ово: Ми немамо апсолутно никакву потребу за политичком влашћу, ни за областима, ни за приходима, ни за заводом, ни за великим благом. Као што један сунђер који може да упије само чашу воде, стављен на сред овог Егејског мора, никад не би успео да смести у себе бездан морски (како је то могуће?), већ би и тамо сунђер упио само чашу воде колико по природи захвата, док се таласа и воденог мноштва неминовно не би ни дотакао као нешто страног њему. Тако и ми. Одавно смо се навикли о маломе да живимо и да се задовољимо само најнужнијим. То је за нас најприроднија ствар. Зато и кад би

¹Текст Енкомиона уврштен у *Житије* Светог Григорија Паламе до данас је имао више критичких и некритичких издања: Διονυσίου Κλεόπα, *Тου εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, Ομιλία μα', εν Ιεροσολύμοις 1857, α'-πς'. (Текст се базира на Јерусалимском кодексу Часног Крста 22.). Касније је исти текст прештампан у PG 151, 551-656.); Αθανασίου Παρίου, *Ο Παλαμάς εκείνος, ήτοι βίος αξιοθαύμαστος του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του θαυματουργού, τουπίκλην Παλαμά, συγγραφείς μεν υπό του αγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυρίου Φιλοθέου του Θεσσαλονικέως, μεταφρασθείς δε παρά του εν ιερομονάχους ελαχίστου Αθανασίου του Παρίου, του εν τη αυτή πόλει αναξίως σχολαρούντος*, εν Βιέννη 1784. (Парафразирани текст Житија Светог Григорија Паламе начињен на основу његовог Житија од патријарха Филотеја.); Δ. Γ. Τσάμη, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εις άγιον Γρηγόριον Παλαμάν αρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης*, ΕΕΘΣΠΘ 27 (1982) 7-199 (Уводне напомене, Текст). Аутор је исти текст, без уводних напомена, прештампав у: Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου *αγιολογικά έργα*, Α. Θεσσαλονικείς άγιοι, Θεσσαλονίκη (ΚΒΕ) 1985, 427-591. Наш превод сачињен је на основу предлошка српског превода (ВИИЈН, 630-631) и грчког текста: Φιλοθέου Κοκκίνου, *Βίος Γρηγορίου Παλαμά* (Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια από τον Π. Κ. Χρήστου), ΕΠΕ 70, Θεσσαλονίκη 1984, 296-301.

нас поставио на сва злата која постоје на земљи и под земљом, или да ме погрузиш у златоносну митску реку Пактол, видео би да се за нас не би прилепило ништа до само свакодневна храна и оно што је неопходно. Стога, није потребна нити је нама примерена сва та прича о неким многим и великим поклонима и богатствима, као што говориш. Шта се затим десило.

И, као што је речено, божји архијереј је био принуђен да опет оде у Константинов град (Φιλοθέου Κοκκίνου, 296-301).

Тумачења Душановог разговора са солунским светитељем, углавном нису ишла даље од казивања самога текста (Мошин, 146). У агиографском стилу описано Григоријево одбијање Душанових предлога и понуда, тумачено је са тенденцијом величања Паламине монашке смирености пред искушењима моћи и богатства овога света. Међутим, не само опис разговора Душана и Григорија, већ читав *Енкомион*, иако наглашеног агиолошког карактера, представља значајан историјски извор који је могуће сагледати из више аспеката. Прво, од свих других грчких докумената, у њему се први пут говори о Душановом крунисању у Скопљу. Овај податак још више добија на значају уколико се има у виду да је иста личност писац и *Енкомиона* и Томоса о измирењу Васељенске патријаршије и Српске Цркве. У *Енкомиону* патријарх Филотеј нема лепе речи за цара Душана. По њему сви Душанови успеси су плод ромејске неслоге. Душан се уздигао захваљујући ромејском „проклетом“ грађанском рату. Ипак, приметно је да Филотеј ни на једном месту не помиње осуду и изопштење Српске Цркве из заједнице православних народа. По њему, осуда Српске Цркве везује се само за личности цара Душана и његовог патријарха Јоаникија, како и стоји у форми Томоса измирења Васељенске патријаршије и Српске Цркве (Ταρνανίδης, 137-139), а који је исти Филотеј донео.

Друго, иако Душан није био директно увучен у исихастичке спорове, сама чињеница да је он владао територијама где је једна од главних црквено-политичких или политичко-црквених тема било питање исихастичких и антиисихастичких тенденције, неминовно је да се наметала потреба и његовог ангажмана на овом плану. Душанов разговор са Паламом првенствено се и тицао питања црквено-политичких опција у Царству, а што је опет веома тесно било повезано са тренутном политичком ситуацијом. Интереси новопроглашеног цара „Србије и Романије“ (Соловјев-Мошин, 16; Максимовић, 74-75) за ову врсту разговора и његов исход свакако су били велики. Међутим, да би се разумео смисао разговора Душана и Григорија неопходно је ући у метафизичке ветрове њихових црквено-политичких опција. Расправе око исправности исихастичке праксе и учења, покренуте са Свете Горе, разбуктале су се још за живота Андроника III Палеолога (1328-1341). Као што је познато, светогорске исихасте је оштро нападао Варлаам из Калабрије, ослањајући се на схоластичку теологију с којом је био добро упознат. У одбрану исихаста и њихове вере у могућност сагледавања нетварне (таворске) светлости и њиховог начина практиковања Исусове молитве („Господе Исусе Христе, сине Божији, помилуј ме грешнога“) устао је учени Григорије Палама. О овом питању сазван је црквени сабор у Цариграду јуна 1341.

године, на коме је победио Палама са исихастима, тесно повезан са великим доместиком Јованом Кантакузином (1347-1354). Међутим, само четири дана по завршетку рада сабора изненада је умро цар Андроник III (15. јуна 1341), тако да су одлуке сабора остале без царског озваничења, а богословске полемике исихаста и антиисихаста настављене су несмањеним жаром. Због тога је велики доместик Јован Кантакузин, као стварни владар империје, сазвао и председавао новим сабором (август 1341. године) који је осудио антиисихасте и објавио Синодални томос (Φειδά, 515-516). Овим је пред сам почетак грађанског рата успостављен тврд савез између исихаста и Јована Кантакузина. Треба нагласити да се њихов савез није базирао само на Кантакузиновим политичким интересима већ да су исихасти у њему имали искреног присталицу, а што је он потврдио својим богословским списима против антиисихаста које је писао после абдикације као монах Јоасаф (Радић, 126-127; Nicol, 92).

Како је млади престолонаследник Јован V Палеолог још био малолетан – имао је тек девет година – право регенства над њим, не само по предањском праву већ и по изричитом слову покојног цара Андроника, имао је патријарх Јован Калекас. Стога је патријарх Јован, одмах по Андрониковој смрти, и преузео улогу татора младом цару Јовану V. Међутим, против оваквог развоја догађаја био је Јован Кантакузин који је, као велики доместик и блиски пријатељ покојног цара, јавно изнео своје претензије и права таторства над младим царом (Φειδά, 520). Ово је изазвало многе потресе у престоници. Против Кантакузина се створила јака опозиција која се окупила око царице Ане Савојске и патријарха Јована Калеке и великог дуче Алексија Апокавка (Острогорски 1969, 475). У пропагандном смислу, нарочито је била запажена улога моћног Алексија Апокавка – истинског господара Цариграда. Док је Кантакузин био у војном походу на Бугарску (септембар-октобар 1341), Алексеј га је оптужио на двору и код становника престонице не само за његово велико славољубље и покушај незаконитог узурпирања царских овлашћења, већ и као „државног непријатеља“ који се спремао да неканонски смени патријарха Јована и на његово место доведе Григорија Паламу. Након снажног одјека ове пропаганде у престоници и сама царица Ана је заузела отворен непријатељски став према свим Кантакузиновим присталицама (Φειδά, 520-521). Не могавши се више вратити у престоницу, Кантакузин се одметне од централне власти те уз помоћ својих присталица, пре свега у војсци и моћној аристократији, бива проглашен за цара (26. октобар 1341). У наредних пет и по година он је водио грађански рат против владе царице Ане, све док фебруара 1347. године није успео да уђе у Цариград и званично се устоличи на царском престолу као татор младог цара Јована V Палеолога.

Са Кантакузиновим одметништвом и избијањем грађанског рата неминовно је дошло и до промене политичког курса византијског двора према исихастима. По природи ствари, исихасти су стали уз узурпатора Кантакузина који се изјаснио као њихов искрени присталица у богословским споровима још пре почетка рата. Са друге стране, Кантакузинови политички непријатељи који су до јуче имали умерен став и нису имали отворену конфротацију према исихас-

тима, сада су по логици политичке инерције заузеле непријатељски став према Кантакузиновом пријатељу Григорију Палами и његовим исихастичким присталицама. Носиоци званичине византијске политике – царица Ана Савојска и патријарх Јован XIV Калекас, отворено су иступили против исихаста. Тиме су, на самом почетку грађанског рата, и царска и црквена власт биле уједињене против исихаста, који сада бивају системски прогоњени, а сам Григорије Палама утамничен. Целим током грађанског рата 1341-1347. године, разлике у сагледавању друштвено-политичких прилика у Царству, односно разлике политичких интереса владајуће куће Палеолога и самопроглашеног цара Јована VI Кантакузина, осим на политичком плану преламале су се и о питању сагледавања црквене подељености између присталица исихаста и антиисихаста. На тај начин византијску друштвено-политичку реалност и њене политичко-страначке борбе у току овог грађанског рата, али и потоњем периоду, у битном су одликовали црквено-политички сукоби који су се углавном преклапали преко црквених тензија исихаста и антиисихаста (Острогорски 1969, 475-479). Пред сам крај грађанског рата, када се Кантакузин са војском налазио већ пред зидинама Цариграда, видећи да губи чврсте политичке позиције, царица Ана је покушала у последњем тренутку да промени курс своје црквене политике. Сазвала је црквени сабор (2. фебруара 1347) на коме је сменила патријарха Јована, пустила Григорија Паламу из затвора и званично пружила руку помирења исихастима. Међутим, сви њени уступци нису имали очекивани ефекат код присталица исихаста. Били су ово очајнички потези губитника пред већ виђеним поразом, а не искрени верски или политички заокрет. Тријумфални улазак Кантакузина у Цариград већ идућег дана и склапање уговора (3. фебруара 1347) са царицом Аном (Острогорски 1969, 484-485; Живојиновић, 127) у суштини је означио крај њеног туторства над младим царем Јованом V Палеологом и крај самосталне владавине дома Палеолога. Кантакузин је завладао Цариградом и успео да легализује свој положај као таст и савладар младога цара Јована V Палеолога (1341-1391). Само неколико дана по уласку у Цариград, Кантакузин је поново сазвао и сам узео учешћа у наставку рада претходно започетог црквеног сабора. У току два заседања сабора донешене су одлуке о осуди Григорија Акиндина и Варлаама, састављен је нови Саборски Томос као допуна Томоса из 1341. године, патријарх Јован Калека је осуђен и протеран из престонице, а Григорије Палама је рехабилитован као „заштитник православља“ (Φεῖδά, 524). Овим је и дефинитивно победа исихазма остала везана за име Јована Кантакузина. Дакле, иако је реч о чисто црквеним питањима, ове одлуке имале су веома велике друштвено-политичке импликације. На Кантакузиново залагање већ у мају 1347. године на патријаршијски трон доведен је исихаста Исидор (1347-1349), а Григорије Палама је изабран за архиепископа Солуна. Од овог времена Кантакузин је остао тесно повезан с Паламом и наставио је да га подржава из својих политичких рачуна, али и из верских убеђења. Знао је да у Григорију има верног пријатеља, истих црквено-политичких назора (Мајендорф, 72), због чега је и одлучио да га постави за црквеног поглавара сапрестонице Царства – Солуна. Међутим, када је у септембру 1347. године Палама, као Кантакузинов политички

присталица, дошао у Солун да преузме своју архијерејску катедру, спречили су га у томе зилоти који су држали град под својом влашћу. Политичка опредељеност солунских зилота против Кантакузина а за владарску кућу Палеолога није проистицала из њихових верских убеђења, како би се на основу самог њиховог назива могло олако закључити. Напротив, овде није реч о зилотима као некој врсти радикалне монашке странке, већ о зилотима као социјално-револуционарној странци коју је изродила велика економска и привредна криза византијског друштва наслеђена још од ратова двадесетих година XIV века. Стална регресија социјалне кризе до у четрдесете године XIV века повећавала је и друштвени јаз између великих аристократских породица и већинских сиромашних слојева друштва. Акумулација народног незадовољства социјалним супротностима експлодирала је почетком грађанског рата (1341-1347) и у битном одредила жестину класне „поларизације“ с којом је вођен овај рат. У низу социјалних превирања и устанака које је донео грађански рат, покрет солунских зилота као антиаристократске странке заузима посебно место. За разлику од других антиаристократских покрета дијем Царства, чије се деловање испољавало само у стихијском изливу народног беса према богатим породицама, солунски зилоти су својим устанком успели да завладају градом 1342. године. Од тада је други град Царства практично самостално живео у односу на власт у Цариграду све до 1350. године када се предао Кантакузину. Иако је пролазио кроз различите фазе у којима су превагу добијали одређени слојеви солунског становништва, покрет зилота је увек био противан великом аристократи Јовану Кантакузину чије су присталице, као и припадници вишег сталежа, били прогнани из града (Острогорски 1969, 479-485). Његов улазак у Цариград 1347. године и поновно крунисање, зилоти никада нису признали. Они су били пре за споразум са српским краљем Стефаном Душаном него Јованом Кантакузином (ВИИЈН, 490. напомена 424).

Солунске зилотске власти, дакле, нису прихватиле новоизабраног архијереја Григорија јер су га држали за директног политичког експонента Јована VI Кантакузина. Изгнан из града он се упућује ка Светој Гори – бастиону исихазма, где је сигурно могао рачунати на топлу добродошлицу. Међутим, неприхваћеност од својих сународника и прогон из Солуна очито су Григорију тешко пали. Према биографовом опису Паламин пут од Солуна до Свете Горе био је пут препун премишљања, горчине, па и страдања. Наиме, Григорије, иако „*беше ѿелесно ослабио и ѿре доласка у Солун и ѿо одласку, усїео је да дође на Гору касно и ѿсле мноїо дана, ѿворећи Солуну своме исїео онако, мислим, као ишїо је Хрисїос рекао Јерусалиму који ѿа је ѿроїтерао у оно време: ‘Кад би и ти знао, бар у овај дан ѿвој, оно ишїо је за мир ѿвој! Али је сада сакривено од тебе и ниси ѿреїознао време у којем си ѿохођен’.* Осїало ћу ѿрећуїаїи“ (Φιλοθέου Κοκκίνου, 294-295). Евидентно је да биограф не жели да обзнани све душевне боли и страдања свога јунака претрпљене од његових сународника, а што само по себи говори о тежини његове незавидне позиције. У контексту описа овако униженог Паламиног положаја, биограф у наставку одмах прелази на његов разговор са царем Душаном. По начину житијепишчевог излагања, њихов сусрет и разговор десио се убрзо

по Григоријевом приспећу на Атос. У Житију не постоје конкретни подаци о месту и времену њиховог сусрета, као ни о месту Паламиног обитавања на Гори. Имајући у виду да је разговор вођен поред мора („*ової Еїејскої мора*“) као ближе одређење локалитета могу се узети приобални манастири Есфигмен и Велика лавра за које је Палама био посебно везан. Имајући у виду да је Душан углавном боравио у Хиландару и из њега походио друге светогорске манастире, уколико је Палама био у суседном манастиру Есфигмену до њиховог сусрета је могло доћи врло лако и одмах по његовом приспећу тамо. Ипак, тешко је претпоставити да је Палама за место свог боравка изабрао Есфигмен познавајући начин на који се растао од Есфигменаца само годину дана пре. Наиме, како су у Есфигмену биле нередовне прилике током друге половине 1334. године, а Есфигменци нису имали адекватну личност за избор новог игумана манастира који је тада бројао 200 монаха, Сабор светогорских отаца је поставио Григорија за игумана Есфигмена. Међутим, како његове предузете мере ради сређивања прилика у манастиру нису биле прихваћене од стране неких Есфигменаца, Григорије се у Есфигмену задржао кратко време (1335-1336.) (Φιλοθέου Κοκκίνου, 149-153). Стога, с обзиром на то да у Житију нема података, може се претпоставити да је Григорије и за време овог боравка на Светој Гори био у свом манастиру – Велика лавра, где је провео више од 20 година. Душан је у Лаври боравио децембра 1347. године када је издао хрисууљу за Лавру (Соловјев-Мошин, 116-123; Živojinović, 120-122) и величином својих прилога уписао се међу ктиторе манастира (Кораћ, 119). За прецизније одређење датума и места сусрета Душана и Паламе, осим расположивих података из Душанових хрисууља издатих светогорским манастирима за време његовог тамошњег боравка, других података немамо. Житије Светога Григорија Паламе о овоме питању говори само посредно. Описујући овај Паламин боравак на Атосу житијеписац не говори ни о чему другом до само о његовом сусрету и разговору са царем Душаном, после чега одмах прелази на Паламино „присилно“ изасланство за Цариград. Једино што би се на основу текста Житија могло закључити јесте да се Григорије веома кратко задржао на Атосу, односно да га је убрзо по његовом приспећу тамо сусрео Душан и после неуспешних преговора отпослао за Цариград. Дакле, место и време њихових преговора, судећи према оскудним и посредним подацима, највероватније је била Велика лавра децембра месеца 1347. године.

Према Филотејевом казивању у намери да придобије Паламу за своју црквено-политичку опцију, Душан је прво покушао лепим речима да искористи његову незавидну ситуацију. Цареве речи: „*да їа Ромеји срамоїтно їроїањају не дозвољавајући му да їреузме Цркву која му је їриїала*“ реално одсликавају униженост Григоријевог случаја. Својим говором српски цар је желео да наглашено укаже Григорију на његову актуелну реалност као последицу одбачености његовог архиепископског достојанства од Солуњана, нудећи му истовремено у својој цркви све припадљености које му припадају као архијереју: „*їрадове и цркве и обласїи... и їомилу друїих обеїања – їодишњих їрихода и блаїа којим би расїолаїао*“. Треба рећи да је Душан већ имао искуства у вођењу оваквих раз-

говора и да његова понуда Палами да се приклони његовој власти, тј српској црквено-политичкој страни, није била за цара нова ствар. Цар је, поред бројних византијских великаша који су прихватили његову власт, имао и неколико грчких архијереја који су остали на својим катедрама по установљењу српске власти на византијским територијама (Острогорски 1965, 106-107). Такође, један од угледних Светогораца, бивши светогорски Прот Нифон, након осуде од Васељенске патријаршије нашао је своје прибежиште на српском двору (Кораћ, 103, 118). Међутим, српском цару је свакако било посебно стало да придобије Паламу због његовог угледа у православном свету. У време њиховог разговора Григорије Палама је био једна од најзначајнијих личности XIV века, пре свега због угледа који је стекао током исихастичких спорова. Присталице исихазма у ово време су представљали већину на Светој Гори, као и у самом манастиру Хиландару. Нема сумње да је Григорије као Отац и Учитељ исихазма, али и бескомпромисни вођа исихаста у бурним црквенополитичким приликама епохе, био изузетно моћна фигура (Soulis, 135). Уистину, на плану теоретског и практичног сведочења исихазма, Палама је био врло силан „и на делима и на речима“, како каже његов биограф патријарх Филотеј. Душан је, као реал-политичар и државник, био потпуно свестан Паламиног утицаја у Царству, који се по природи прилика епохе није ограничавао само на црквено поље. Он је знао да би придобијањем верности „Оца и Учитеља исихазма“ у догледно време могао да придобије симпатије и осталих исихаста, не само на Светој Гори и на својој државној територији, већ и дубље у византијским областима. Овим би српски цар на политичко-идеолошком и пропагандном плану знатно ослабио позицију свог противника „новоустоличеног“ цара Јована VI Кантакузина, чије су главне политичке присталице биле происихастичког расположења (Soulis, 136). Несумњиво да је у фокусу Душановог разговора са Паламом био његов највећи политички противник Јован Кантакузин. Осим ових његових политичких мотива тешко је рећи колико је Душан лично био привржен исихастима односно да ли у његовом врвовању Паламе треба тражити и нека његова верска осећања. О питању византијских исихастичких и антиисихастичких трвења, по свему судећи, српски цар је био политички равнодушан или коректан. Судећи по његовим светогорским хрисовуљама и по утисцима које је записао након повратка са Свете Горе, а који су пуни одушевљења према животу Светогораца, Душан није био духовно затворен човек. За време свога боравка у Светој Гори он је имао свог духовника монаха Исаију, обишао и поклатио се свим светињама већих светогорских манастира, водио дуге разговоре са светогорским духовницима, а међу њима су свакако предњачили исихасти. Између осталог његово интересовање за исихазам посведочава и покушај придобијања Григорија Паламе за своју црквено-политичку страну. Са друге стране, нешто касније видимо да Душан кокетира и са зилотима у Солуну, који су били готово спремни да му предају град. У отвореном верско-политичком сукобу византијских исихаста и антиисихаста (солунских зилота) тешко је рећи каква је чисто верска осећања имао Душан. Ипак, нема сумње да је Душан био у стању да увек стави политички интерес и прагматизам

изнад верског осећања. Његова државничка политика није била емотивне већ рационалне природе, и у њеној служби је била и његова црквена политика.

Како је све предлоге српског цара Палама једноставно одбио, онда је Душан, по биографу, применио другу методу и „присилио“ (προσθέτοντας και κάλοια βία) Григорија да као његов представник оде у Цариград. Нажалост, о овом Паламином изасланству не постоје никакви додатни историјски подаци. Према Филотеју, српски цар је принудио Паламу на ову мисију, која у суштини није имала никакав други смисао до само да се изопшти са Душанових територија „овај велики човек... који би, као ватрени ирисџалица царства Ромеја, врло лако могао да зајали код своје сабраће ватру према оним“ царевима у Цариграду. Филотејева примедба да је Палама као човек „изузетно ушњицајан и на делима и на речима“ био претња за Душанову политичку власт „над земљом Ромеја“, свакако не одговара реалности и ову врсту тенденциозности треба приписати његовом агиолошком стилу приповедања. Душанова власт је практично од почетка имала довољно подршке међу византијским угледницима (Острогорски 1968, 224-225). Међутим, ван сваке је сумње да је Душан после Паламиног неприхватања његових предлога гледао на њега као осведоченог пријатеља свога противника цара Кантакузина, односно као на инсајдера у својим државним областима, те отуда на крају и исказана Душанова нетрпељивост према Палами. Вероватно је Душан послао Паламу управо цару Јовану Кантакузину као „свог изасланика“ односно прогнао га као неподобан црквено-политички елемент. Са друге стране, поводи за Душаново наводно посланство Паламе на византијски двор реално су постојали. Наиме, убрзо по уласку у Цариград (фебруара 1347. године) цар Јован Кантакузин је с пролећа 1347. године послао два изасланства (ВИИЈН, 486-487) цару Душану позивајући га да прихвати нову цариградску власт и да се одрекне свих територија које је освојио мимо њиховог споразума о савезу и заједничкој борби закључен лета 1342. године (ВИИЈН, 374-375, напомена 67). Према казивању Нићифора Григоре, Душан, који је „сталним победама стекао врло велику охолост, наредио је да се ово посланство сместа отпусти необављена посла“ (ВИИЈН, 276). По истом Григори, Кантакузин је послао Душану још једно своје изасланство у рано пролеће 1348. године (ВИИЈН, 276, напомена 139). Ово треће Кантакузиново посланство вероватно је било одговор на Душаново послање Григорија Паламе цару Кантакузину у Цариград децембра 1347. године. Душанова одлука да црквено лице пошаље као свог изасланика била је истоветна врста одговора на Кантакузиново посланство. Наиме, у једном од прва два Кантакузинова посланства цару Душану, његов главни изасланик је био јеромонах Атанасије (ВИИЈН, 640-641). Колико су биле озбиљне Душанове намере са послањем Григорија у Цариград, тешко је претпоставити. Имајући у виду да је после прва два изасланства и неуспеха да српског цара мирним путем уведе у допустиве оквири своје политичке власти, Кантакузин био у сталним преговорима са Турцима ради борбе против Срба, Душан је можда имао разлога да поново отпочне политичке преговоре са Кантакузином. Међутим, уколико је судити по чињеницама које су уследиле, Душанова процена политичких прилика изражена

кроз незаинтересованост за вођење озбиљних преговора са Кантакузином била је сасвим тачна. Споразум између Кантакузина и Турака је пропао, а боравак српског цара на Светој Гори представљао је само кратак предах у његовим освајачким подухватима на византијске територије. Одмах по изласку са Свете Горе, свакако пре новембра 1348. године, Стефан Душан је проширио своје византијске области освојивши и Тесалију, тешко настрадао у епидемији куге пред којом се и он сам склонио међу атонске монахе (Ферјанчић, 228).

Умјесто закључка

У метафизичкој позадини Филотејевог агиографског начина приказивања разговора између цара Душана и Светог Григорија Паламе налази се опис сложених византијских политичких и црквених прилика XIV века. Византијско друштво средином XIV века било је подељено и по верској и по политичкој основи, што је доприносило слабљењу његових институција и системској дезинтеграцији. Исцрпљена византијска царска власт више није била у стању ни на једном пољу – ни политичком ни црквеном, да води универзалну васељенску политику. Једина нова и витална снага која се могла суочити са идеолошком и институционалном посрнулошћу Царства, која се залагала за интеграционо очување византијског предањског система био је исихастички покрет оличен у архијерејима исихастима (Φειδάς, 233). У овом кризном периоду византијског друштва и државе, Цариградски патријарси исихасти: Исидор, Калист и Филотеј, као носиоци црквено-политичке идеје, успевали су да буду изнад страначког политичког живота Царства односно да своју службу не ставе у службу страначке политике и личних интереса било ког од царева. За разлику од царске власти која се усред опште кризе поделила и уско-страначки, Цариградска патријаршија и њени патријарси исихасти остали су на принципијелним ставовима васељенског учења Цркве. Стога је и њихов основни црквено-политички курс био против било каквог црквеног страначког живота или подељености, са јасно израженом тенденцијом уједињења свих православних преко исихастичког покрета (Χρῆστος, 251). Суштину таквог принципијелног држања исихаста видимо и из разговора Светог Григорија Паламе са царом Душаном. Палама, и поред свих Душанових наговора па и притисака да раскине своје односе са званичним византијским двором и прихвати његово царство и цркву као нову реалност, остаје веран византијској политичко-црквеној теорији и њеном односу државе (цара) и цркве (патријарха) као предањско-освештаном поретку ствари. Услед своје исихастичке црквено-политичке принципијелности, која није била у складу са политичком реалности Царства, Палама је прво дошао у сукоб са царицом Аном због чега је био утамничен, затим је због неслагања са политичким или црквено-политичким ставовима солунских зилота био прогнан из Солуна, а потом је због неслагања о истом питању и са царем Душаном био „прогнан“ и са Свете Горе која се налазила под Душановом влашћу. Остајући доследан универзалним и интегралним принципима исихастичког богослов-

ског учења, Палама је друштвену интерпретацију својих богословских ставова тражио у контексту предањских византијских државотворних идеја. Он је, као и његов биограф патријарх Филотеј Кокинос и други исихастички великани, своју црквено-политичку опцију видео и тражио само унутар универзалних и васељенских идеја уједињеног РOMEЈСКОГ царства. Свака парцијализација, уско-политичко страначење и лични интереси, нису били у сагласју са исихастичком црквено-политичком мишљу XIV века (Χρήστος, 252-262). Разлика у идеолошком расположењу између византијског царског двора и Васељенске патријаршије биће присутна и по завршетку грађанског рата. Привредно и војно исцрпљено Царство више није било битан геополитички фактор нити је било у стању да води светску политику, док је Цариградска патријаршија успевала да на објединитељној духовној снази исихастичког покрета истраје на промоцији васељенске политике. У последњем и „сумрачном“ веку Византије, исихастички великостојници осим на црквеном плану показали су се и као чувари посрнулог византијског институционалног система вредности. Био је ово век припреме Православне Цркве као чувара византијске баштине за векове без православне политичке власти и живот под иноверцима.

Библиографија

Извори

ВИИНЈ = *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986.

Φιλοθέου Κοκκίνου, *Βίος Γρηγορίου Παλαμά* (Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια από τον Π. Κ. Χρήστου), ΕΠΕ 70, Θεσσαλονίκη 1984.

Општа литература

Živojinović, M. (1982). *Le nouveau sur le séjour de l'empereur Dušan à l'Athos* (Зборник радова Византолошког института XXI), Београд.

Живојиновић, М. (1982). *Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин од 1351. до 1354. године* (Зборник радова Византолошког института XXI), Београд.

Јиречек, К. (1952). *Историја Срба*, књ. I, Београд.

Кораћ, Д. (1992). *Света Гора под српском влашћу* (Зборник радова Византолошког института XXXI), Београд.

Максимовић, Љ. (1970). *Грци и Романија у српској владарској титули* (Зборник радова Византолошког института 12), Београд.

Мошин, В. (1949). *Свети патријарх Калист и Српска црква*, (Гласник Српске православне цркве 27), Београд.

Nicol, V. D. (1996). *The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383*, Cambridge.

- Острогорски, Г. (1968). *О серском митрополиту Јакову* (Зборник Филозофског факултета, књига X-1), Београд.
- Острогорски, Г. (1969). *Историја Византије*, Београд.
- Острогорски, Г. (1965). *Серска област после Душанове смрти*, Београд.
- Радић, Р. (2001). *Византијски цареви и исихазам* (Свети Григорије Палама у историји садашњости), Србиње-Острог-Требиње.
- Сажловић, М. (2015). *Забрана уласка женама на Свету Гору Атонску* (Богословље, часопис Православног богословског факултета Универзитета у Београду), Београд.
- Σμυρνάκης, Γ. (1903) (1988²). *Το Άγιον Όρος*, Αθηναί.
- Соловјев, А. – Мошин, В. (1936). *Грчке повеље српских владара*, Београд.
- Стојановић, Љ. (1905). *Стари српски записи и натписи III*, Београд, бр. 4939.
- Soulis, G. Ch. (1954). *Tsar Stephan Dušan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies II. [Исто: Σούλης, Γ. (1953). Ο Τσάρος Στέφανος Δουσάν και το Άγιον Όρος, (ΕΕΒΣ 22), Αθήνα.]
- Ταρνανίδης, Ι. (1988). *Ιστορία της Σερβικής Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη.
- Трифунковић, Ђ. (1980). *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац.
- Φειδάς, Βλ. (1995). *Εκκλησιαστική ιστορία Β'*, Αθηναί.
- Ферјанчић, Б. (1974). *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд.
- Χρήστου, Π. (1985). *Η Οικουμενική πολιτική του πατριάρχου Φιλοθέου*, (Ξενία, Ιακώβω αρχιεπισκόπω Βορείου και Νοτίου Αμερικής, επί τη 25ετηρίδι της αρχιεπισκοπής), Θεσσαλονίκη.

The meeting of Emperor Dusan and Gregory Palamas on Mount Athos

Summary. The meeting and conversation of Emperor Dusan and Saint Gregory Palamas on Mount Athos has been long since recognized in contemporary byzantology. It was mostly approached from the agiographical aspect, i.e. as the celebration of monastic calmness of Saint Gregory, or as an interesting anecdote from the life of greatest Serbian ruler. In this paper, the author brings supplemented and corrected translation of their conversation, while exploring the possibility of its complex interpretation as a historical source.

Keywords: Emperor Dušan, Gregory Palamas, Mount Athos, John VI Kantakouzenos, John V Palaiologos, patriarch Philotheos, Calistos, hesychasts, zealots, ecclesial politics.